

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

**Про етос економічної поведінки,
або Економіка має бути духовною**

Смакота В.В. Економіка в контексте духовности. —
К.: Наукова думка, 2012. — 199 с.

Зв'язок економічної поведінки з релігійними віруваннями, що існували в суспільстві, досі майже не розглядали у вітчизняній соціології. Пропоноване увазі читачів дослідження є одним із небагатьох, але необхідних та актуальних в соціологічній науці. У монографії викладено цікавий аналіз здатності релігії в цілому до мотивації людської діяльності у галузі економіки (як через безпосереднє встановлення вимог до економічної діяльності, так і через впровадження загальних норм економічної культури). При цьому авторка здійснює вдалу спробу щодо виявлення механізму впливу релігійних переконань на соціально-економічну поведінку та здатності різних релігій визначати основні напрями економічної діяльності.

У першому розділі “Економіка та релігія як соціальні інститути” В.Смакота доводить присутність в економіці неекономічних компонентів. У зв'язку з цим пропонується розгляд економічної діяльності як складової, що базується на поєднанні економічних інтересів та етичних, культурних та національних цінностей і стереотипів. В цьому аспекті цікавими є роботи М.Вебера, В.Зомбарта, С.Булгакова. Кожен із них доводив, що релігія є вагомим компонентом соціально-економічної поведінки, а отже, треба розглядати економічну дію особистості та її релігійну активність не як суто протилежні за значенням і різні за формою типи поведінки, але й як такі, що можуть бути взаємозалежними. Сформовані релігією цінності присутні як на свідомому, так і на підсвідомому рівні, і є вагомим чинником формування пев-

ного типу національної економічної культури. І це підтверджується сучасними соціально-психологічними дослідженнями.

Авторка монографії пропонує розгляд функціонування економічних процесів під кутом зору етики як науки про норми людської поведінки, яка наполягає на необхідності аналізу складових економічної діяльності як таких, що мають базуватися на моральних засадах. У цьому контексті розглянуто й феномен благодійності як етико-економічної дії, що є символічною межею між економічною та неекономічною діяльністю.

Аналізуючи релігію як соціальний інститут, В.Смакота показує, що він має свою специфіку завдяки поліфункціональності. Вплив релігійного світогляду, на думку авторки, можна виявити не тільки на ранніх етапах життя суспільства. Релігія є чинником суспільного життя, а її вплив може бути як опосередкованим, так і безпосереднім (коли у межах релігійної течії формуються певні настанови для її adeptів). Сама релігійна віра — це глибоке та суб'єктивне духовне переживання людини, часто не приступне для розуміння з боку стороннього спостерігача. Тому складним завданням для соціологічної науки є емпіричне визначення місця та ролі релігії у суспільстві. Адже виконання обрядів та наявність інших зовнішніх атрибутів релігійної приналежності є лише однією із багатьох складових релігійної віри.

Цікавим і змістовним є другий розділ монографії “Етос економічної поведінки у православ'ї”. Авторка зазначає, що базовий православний тип є антиринковим, що зумовлено певними його особливостями. По-перше, православ'я утверджує пріоритетне ставлення до внутрішнього світу людини, і як наслідок — неухважність до зовнішнього світу, з огляду на малу цінність останнього. Потойбічному життю приписується набагато більша цінність, а звідси духовне має безсумнівний пріоритет над матеріальним. Іноді це супроводжується тотальним запереченням мирського світу та мирських проблем, чому безсумнівно сприяв чернечий ідеал. Він породив і концепцію опрощення, максимального обмеження потреб і бажань людини. І цей момент найбільшою мірою відрізняє класичну православну ідеологію від класичної ринкової. Почасти у чернечому ідеалі варто шукати і корені утвердження цінності безкорисливої праці та негативного ставлення до багатства. Зазначу, що ідея аскетичної праці як така, що вмщує у собі потенціал духовного наповнення економічної діяльності, частковим втіленням котрого стала радянська ідея безоплатної добровільної праці, — це тема, що заслуговує на подальше більш ретельне визначення.

У православ'ї є безліч вказівок на необхідність для людини працювати. Але значення та цінність праці мають перебувати при цьому поза самим процесом праці. Православ'я не стверджує, що саме у професійній діяльності людина може втілити свою віру, довести успіхами у ній свою врятованість. Для православної релігійної свідомості неможливе прийняття того “раціоналістичного” духу, який санкціонує буржуазну заповзятливість, заохочує прагнення до збагачення, дає підстави з гордістю дивитися на свій бізнес. Православний тип господарювання знайшов своє найповніше втілення в общинному (громадському) землекористуванні.

Тривалий час Православна церква залишалася досить впливовим інститутом у суспільстві, культивуючи традиційність економічної культури, нерациональність мислення і не стимулюючи розвиток практицизму та індивідуалізму. Церква підтримувала цінності зрівняльності та колективне начало і заперечувала абсолютну цінність волі та приватної власності. Крім того, вплив на суспільство в цілому і на економічну культуру зокрема справляв ідеал соборності, який вніс свої корективи у уявлення про споживання та розподіл благ, про власність та економічну діяльність.

У третьому розділі В.Смакота слушно, на наш погляд, зазначає, що відсутністю аскетизму, визнанням цінності та важливості земного існування пояснюється інтерес юдаїзму до всіх сфер життя людини та суспільства, у тому числі й до еко-

номічної. Релігійними вимогами зумовлене усталення пріоритету такого типу економічної діяльності, як торговельно-фінансова, над іншими. Багатство трактується в юдаїзмі як милість Бога, тож і ставлення до його надбання не має бути байдужим; загалом прагнення до процвітання та успіху заохочується. Людина повинна прагнути заробити та придбати більше, ніж уже має. Це, якщо воно робиться для блага її родини, навіть ставлять їй у обов'язок. Природною тому є відсутність в юдаїзмі ідеалу бідності — вона (бідність) не є атрибутом праведного життя. Дії з надання допомоги ближнім є суворо регламентованими та обмеженими, зокрема національно-релігійними межами. Як бажана визначається не безоплатна допомога, а надання позики людині для заснування своєї справи.

Юдаїзм передбачає безумовну підтримку інституту приватної власності. Стимулом економічної діяльності є також визнання цінності навчання та освіти: традиція систематичного навчання спричинилася до майже стовідсоткової грамотності серед єврейського населення, що не могло не сприяти його активності у сфері економіки.

Юдаїзм заперечує символічність у тлумаченні Святого Письма. Йому більшою мірою, ніж іншим релігіям, властиві раціональність, практицизм та “релігійний матеріалізм”, що досяг найбільшого розвитку в установленні традицій шабату. Таким чином, це справді економічно зорієнтована релігія, що створила найсприятливіші ціннісні настанови для участі своїх адептів в економічному житті. Загалом ідеї юдаїзму сприяли зародженню типу господарської культури, за якого активна економічна діяльність мінімально обмежується.

У своїх висновках авторка монографічної роботи слушно зазначає, що юдаїзм найбільшим чином з усіх релігій історично сприяв бурхливому розвитку економічної активності серед своїх адептів. Основними рисами такого етосу можна назвати: національну корпоративність, позитивне ставлення до економічної діяльності (особливо торгової та фінансової), відсутність аскетизму, визнання цінності багатства, а також повагу до розумової праці. Ці особливості є основними у структурі моделі економічної поведінки в юдаїзмі.

Повертаючись до православ'я, основними характеристиками етосу економічної поведінки можна назвати схильність його до аскетизму, визнання духовного вищою цінністю над матеріальним, негативне ставлення до багатства (яке з цього випливає), некоріненість індивідуалізму та ідеал бідності. Через це багато вчених взагалі відмовляють православним культурам у спроможності до ринкових відносин. Православ'я, як ніяка інша релігія, виховує у своїх адептах витривалість до страждання, до життєвих негод, а також самообмеження, смиренність та довготерпіння. Невіддільними її рисами є самовідданість, жертвовність та покіра. Духовні потреби, духовна мотивація традиційно мають переважати над матеріальними потребами. Як зазначає авторка, православна етика не заклала духовної основи для створення людини буржуазного типу, але дає визначені духовні орієнтири, які можуть допомогти виробити моральну мотивацію праці та уберегти від спокуси вбачати суто в економічному розвитку засади благоденства суспільства.

При цьому могутнім потенційним стимулом в економічній поведінці може слугувати одухотворення економічної діяльності, етика служіння та соціальної відповідальності. Принципи трудової поведінки православ'я можуть виявитися необхідними сьогодні, тому що вони актуалізують такі вимоги, як нагальність праці для кожного, визнання благою праці, яка відбувається в ім'я любові до Бога і на благо ближньому, милосердя та доброчинність.

В.Смакота зазначає, що релігійність людини та особливе розуміння нею світоустрою в цілому та соціального світу зокрема можуть впливати на її ставлення до окремих компонентів цього світу — роботи, грошей, власності тощо. Основні віро-

сповідання і цінності (навіть якщо конкретна людина найменшою мірою визнає їх як такі, що керують її економічною поведінкою) регулюють порядок поведінки в суспільстві. М.Вебер порівнював цінності зі “стрілочником”, який може скерувати економічну поведінку до певного річища; наприклад, спонукати працювати більше за решту. Інше розуміння, яке також є прийнятним, робить наголос на тому, що релігійні цінності здатні відігравати вагомий роль, коли беруть участь у створенні суспільній свідомості сенсу та оцінки економічної діяльності в цілому (що, своєю чергою, може зумовлювати створення певних типів економічної поведінки).

Будь-яке релігійне вчення містить передумови для формування певного типу економічної поведінки, які втілюються у національній господарській культурі суспільства. Відповідно до таких особливостей має формуватися економічна політика. Увесь минулий та нинішній досвід економічних перетворень свідчить про те, що стосовно їхньої ефективності найважливішу роль завжди відігравали (і сьогодні відіграють) базові цінності економічної культури, вироблені в кожного народу. Через це запорукою успішного проведення реформ є здатність нової системи вбудуватися до звичної парадигми масової свідомості, а також включення до неї ієрархії цінностей, прихованих у колективних уявленнях та пов'язаних з національним архетипом. Інакше всі спроби впровадження такої системи будуть марними.